
ՄՈՒՇԵՂ ԻՇԽԱՆ. ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՎԻՐՅԱԼԸ

ԷՎԵԼԻՆԱ ԲԱՂՂԱՍԱՐՅԱՆ

Միյուրքում ազգապահպանության համար և ուժացման, ձուլման դեմ պայքարող ամենասկզբունքային ու նվիրյալ գործիչներից էր բանաստեղծ, արձակագիր, թատերագիր, քննադատ, հրապարակախոս և մանկավարժ Մուշեղ Բշխանը (Ճենտերեճյան): Այսօր, երբ գլոբալացման, աշխարհաքաղաքական տարաբնույթ իրողությունների ու զարգացումների համատեքստում աշխարհասփյուռ հայությանը սպառնում է ազգային ինքնությունը, դիմագիծը, լեզուն ու ավանդույթները կորցնելու, ձուլվելու մեծ վտանգը, նրա երկերի լուսաբանումն ու արժևորումը դառնում են խիստ արդիական:

1936 թվականից ի վեր, երբ լույս տեսավ Մուշեղ Բշխանի առաջին ժողովածուն՝ «Տուներու երգը», Միյուրքում նա դարձավ ամենասիրված ու գնահատված հեղինակներից մեկը, իսկ կյանքի մայրամուտին կենդանի դասական էր համարվում: Այնինչ Խորհրդային Հայաստանում բանաստեղծն իր քաղաքական կողմնորոշման պատճառով արգելված ու մերժված հեղինակ էր: Լայնախոռոչ ու ճշմարիտ քրիստոնյայի նկարագիր ունեցող բանաստեղծն ամենևին էլ չէր վշտանում հայրենիքում անձանոթ ու արգելված լինելու գաղափարից, քանզի հավատացած էր, որ վաղ թե ուշ կայանալու է իր և իր ժողովրդի հոգևոր մերձեցումը. «Ես այն համոզումը ունիմ, որ ինչ որ հայերենով կգրվի, հայ ոգիով կդրվի և կմշակվի, վերջ ի վերջո հայրենիքին կպատկանի: Մերժե կամ ընդունե՝ հայրենիքինն է: Մենք բոլորս ալ հայրենիքինն ենք, արտասահմանին մեջ ըլլանք, թե հայրենի հողի վրա, եթե մեր վաստակը արժեք ունի»¹:

Նկատենք, որ Մուշեղ Բշխանի երկերի հատրնտիրն առաջին անգամ հայրենիքում լույս տեսավ միայն բանաստեղծի մահից հետո՝ 1990 թ., նրա քրոջ՝ Հուշիկ Ճենտերեճյանի ջանքերով: Ժողովածուն կազմել և առաջաբանը գրել է Վ. Գարրիեյանը: 1994 թ. Ամենայն հայոց Գարեգին Բ կաթողիկոսի հովանավորությամբ Հայաստանում լույս տեսավ «Ուխտագնացություն» վերնագրով փոքրածավալ գիրքը, որի առաջաբանը գրել է Հր. Թամրազյանը: Առ այսօր, թեև Մուշեղ Բշխանի ստեղծագործությունների վերաբերյալ եղել են տարբեր հրապարակումներ, հողվածներ, Բեյրութում 1986 թ. լույս է տեսել Լևոն Վարդանի «Մուշեղ Բշխանի արձակը» մենագրությունը, սակայն սփյուռքահայ բանաստեղծի պոեզիան դեռ հավուր պատշաճի ուսումնասիրված չէ:

¹ Մ. Մ ա ղ տ ի ղ յ ա ն. Հարցազրույց բանաստեղծ Մուշեղ Բշխանի հետ. – «Ազդակ» (Բեյրութ), 28. VII. 1990, էջ 6:

Իր մեծ ուսուցիչ Լևոն Շանթին նվիրված հուշագրության մեջ Մուշեղ Բշխանը գրում է. «Մարդեր կան սակայն, որոնց գործը կարելի չէ բաժնել իրենց անձեն»²: Բանաստեղծն ինքը մարդկային այդ տեսակից էր, և նրա ստեղծագործությունն իր ապրած կյանքի անմիջական արտահայտությունն է: Մուշեղ Բշխանի ողջ բանաստեղծությանը բնորոշ է այն հանգամանքը, որ ժողովածուները ստեղծվել և իրար են հաջորդում նրա կյանքի փուլերին զուգընթաց՝ ներաշխարհի հասունացման ու աշխարհայացքի զարգացման տրամաբանությամբ: Այսինքն՝ նա իր զգացմունքների, հույզերի ու ապրումների բանաստեղծական տարեգիրն է, և ժողովածուները, կարծես, դրանց ամփոփումն ու ամբողջացումն են: Ժողովածուները կազմելիս՝ Մուշեղ Բշխանը բանաստեղծությունները ի մի է բերել իր կյանքի որոշակի ժամանակահատվածում գերիշխող զգացմունքի, գաղափարի, ապրումների շուրջը՝ ընտրելով և տվյալ ժողովածուից դուրս թողնելով դրա ամբողջությունը խախտող գործերը: Նրա ժողովածուները բանաստեղծական արտահայտությունն են իր սերնդի ապրումների ու տազնապանների և, ասես, պատգամներ են հղված աշխարհի «չորս ծագերում» դեգերող հայ մարդուն. նախ, հայ լեզվով կերտիր քո ոգու տունը, քարը դիր քարին ու կառուցիր նրա ապաստանը անհուն տիեզերքում («Տուններուն երգը», 1936 թ.), ապա բորբոքիր մոխիրներում անթեղված կրակը, վառիր օջախը («Կրակ», 1938 թ.), կյանքդ որպես երազ ապրիր ու երազդ՝ որպես կյանք («Երազ և կյանք»), ընդունիր կյանքի պարզները («Ողջունյն քեզ կյանք», 1958 թ.), դարձյալ ետ նայիր ու հաշտվիր, որ կյանքը տառապանք է («Տառապանք», 1968 թ.), արարիր, պտղավորվիր և քո ոսկի աշնանը, քո հասկաքաղին բաժանիր բարեբեր պտուղներդ («Ոսկի աշուն», 1968 թ.), ու քո հրաշալի մայրամուտին գիտակցիր, որ մահն ընդամենը վերադարձ է դեպի նախնականը («Արևամար», 1986 թ.): Նրա վերջին՝ «Իրիկնալույս ռուբերու տակ», ժողովածուն լույս տեսավ մահից հետո՝ 1991 թ.:

Մուշեղ Բշխանն ապրեց, հարազատ ու անդավաճան մնալով իր էությանը, իր կոչումին, գրեց իր կյանքի վեպերը՝ «Հացի և լույսի համար» (1951 թ.), «Հացի և սիրո համար» (1956 թ.), «Մնաս բարով մանկությունն» (1974 թ.), «Սպասում» (1976 թ.), թատերգությունները՝ «Մեննիլը որքան դժվար է» (1971 թ.), «Մառնարանեն ելած մարդը» (1973 թ.), «Կիլիկիո արքան», «Փոստալ» (1975 թ.), «Մարդորսը», «Ժամադրությունը» (1976 թ.), «Պարույր Հայկազն և Մովսես Խորենացի» (1978 թ.), «Ցուցափեղկին աղջիկը» (1980 թ.): Բանաստեղծի անկեղծ զգացմունքները միշտ ներդաշնակեցին իր երազանքներին, համոզմունքներին, գաղափարներին ու դարձան բանաստեղծություն. «Միթե լավագուն պատմությունը, դուք ըսեք՝ վեպը յուրաքանչյուր անձի կյանքը չէ՞ արդեն»³:

Մուշեղ Բշխանը ծնվել է 1914 թ. Թուրքիայի Անկարայի նահանգի Միվրիհիսար գյուղաքաղաքում: 1915-ին բազում հայ ընտանիքների նման ճենտերեճյանների գերդաստանը տարագրվում է: Սակայն նրանց հաջողվում է փախուստի տարիներն անցկացնել ծննդավայրից ոչ շատ հեռու: Մուշեղի հորը թուրքերը դաժանորեն ծեծում են, և նա մեռնում է տարագրության մեջ: Որոշ ժամանակ անց ընտա-

² Մ. Բ շ խ ա ն. Իմ ուսուցիչներս, Բեյրութ, 1984, էջ 106:

³ Մ. Բ շ խ ա ն. Մնաս բարով մանկություն, Մոնրեալ, 1990, էջ 6:

նիքը վերադառնում է Միվրիհիսար: Մակայն ոչխարաբույծ, բրդի վաճառական ճենտերեճյանները կորցրել էին և՛ ունեցվածքը, և՛ մարմարե աստիճաններով երկհարկանի տունը. «Կը տեղավորվինք շատ ավելի անշուք բնակարան մը, վերի թաղին մեջ, բլուրին ստորոտը: Հայու տուն է: Այնքա՛ն հայու տուներ կան լքված, դատարկ և անտեր...»⁴: Թուրքերը մի գիշեր տանում են նաև հորեղբորը: 1918-ին դարձյալ փախուստ նոր ջարդերից: Ընտանիքը հաստատվում է Պուրսա քաղաքում: Երբ հունական զորքը նահանջում է, հայերը փախչում են դեպի Կեմիկ նավահանգիստ: Երկար, տառապագին սպասումներից հետո, ականատես լինելով ողբերգական տեսարանների, ի վերջո, հատուկ գաղթականներին տեղափոխելու համար եկած նավով նրանք մեկնում են Պոլիս: Մի քանի ամիս Պոլսում մնալուց հետո՝ մի այլ նավով մեկնում են Բեյրութ, ապա՝ Դամասկոս:

Թեև Մուշեղը ծնողների առաջնեկն էր, ի սկզբանե, հոր նախաձեռնությամբ նրան որդեգրել էր ավագ եղբայրը, որը զավակ չէր ունենում: Ճակատագիր էր երևի՝ երկատված էր նրա գոյությունը, հոգին: Նա երկու մայր ունեցավ, երկու հայրենիք: Հարազատ մայրը եղբոր՝ Գևորգի և քրոջ՝ Հուշիկի հետ Դամասկոսից մեկնեց Հունաստան, այնտեղից էլ Խորհրդային Հայաստան. «Այսպես վերջացավ մեր կյանքին ներքին տոամը: Հիմա եղբայրս և քույրս ընտանիք կազմած՝ կապրին մայր հայրենիքին մեջ, իսկ ես Մփյուռքի զավակ եմ: Նորեն երկու մայր և երկու վիճակ՝ նույն արյունը կրող հարազատներու համար: Այս անգամ տոամը ընտանեկան չէ, այլ ազգային»⁵:

Գաղթի այս երկար ճանապարհին Մուշեղը բազմաթիվ դպրոցներ է փոխում՝ Պոլսի Օրթագյուղի վարժարանը, Դամասկոսի հայ բողոքականների վարժարանը, արաբական վարժարանը, որ կոչվում էր «Սեռոբերու» դպրոց, ֆրանս-հայկական վարժարանը: Ի վերջո, Մուշեղն ավարտում է Դամասկոսի ազգային վարժարանը: Արհեստ ձեռք բերելու մի քանի անհաջող փորձեր է կատարում: Իր վարպետի՝ կոշկակար Վարդանի ազդեցությամբ համալրում է Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության շարքերը, տնօրինում է կուսակցության գրասենյակի գրադարանը: Շուտով նա Դամասկոսում քննություններ է հանձնում և ընդունվում է Մփյուռքում մեծ համբավ վայելող Կիպրոսի Մելքոնյան վարժարան: 1928 թ. Մ. Բշխանը մեկնում է Կիպրոս: Աշակերտում է ժամանակի մեծ քննադատ, գրող Հակոբ Օշականին: Բանաստեղծն իրեն բախտավոր է համարում. նրա ուսուցիչները եղել են այնպիսի մեծ անհատականություններ, հայ մշակույթի այնպիսի նվիրյալներ, ինչպիսիք էին՝ Լևոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը, Կոստան Զարյանը, Նիկոդայոս Ադոնցը, Սիմոն Վրացյանը, Վահան Թեքեյանը: Նրանցից յուրաքանչյուրը, լինելով բացառիկ, անկրկնելի անհատականություն, ժամանակի հայ հոգևոր կյանքի ջահակիրը, իրենց գորավոր ազդեցությունն են թողել բանաստեղծի աշխարհայացքի ձևավորման, մարդկային ու բանաստեղծական նկարագրի վրա: Հետագայում Մուշեղ Բշխանն իր գունագեղ ու տպավորիչ վրձնով կերտում է ուսուցիչների դիմանկարները «Իմ ուսուցիչներս» գրքում, որը լույս է տեսել 1984 թ.:

⁴ Նույն տեղում, էջ 13:

⁵ Նույն տեղում, էջ 177:

1930 թ. դպրոցական արձակուրդներին Մուշեղը վերադառնում է Բեյրութ: Կիսատ թողնելով ուսումը Մելքոնյան վարժարանում՝ նա ընդունվում է Լևոն Շանթի և Նիկոլ Աղբալյանի կողմից նոր բացված Համազգայինի հայ ճեմարան: Հինգ տարի սովորում է այդ ճեմարանում, ապա որպես ուսուցիչ՝ աշխատում նույն հաստատությունում: 1938 թ. Մուշեղ Բշխանը մեկնում է Բելգիա և երկու տարի ուսանում Բրյուսելի համալսարանի մանկավարժության ու գրականության բաժիններում: Միաժամանակ մասնակցում է այդ համալսարանում Ադոնցի հիմնադրած հայագիտական ամբիոնի դասընթացներին:

Սկսվում է երկրորդ համաշխարհային պատերազմը. Մուշեղը ստիպված էր վերադառնալ Բեյրութ և դարձյալ դասավանդել հարազատ կրթօջախում: Նա իր ողջ կյանքը նվիրում է Սփյուռքում հայ երեխաներին հայեցի դաստիարակելու ազնիվ գործին: Մինչև իր մահը՝ 1990 թվականը, Մուշեղ Բշխանը ճեմարանում դասավանդում է հայոց լեզու և գրականություն, մանկավարժություն, հոգեբանություն առարկաները, երկար տարիներ վարում է նաև ճեմարանի փոխտնօրենի պաշտոնը: Այդ տարիներին նա գրում է «Արդի հայ գրականություն» եռահատոր դասագիրքը:

Տասը տարի՝ 1941–1951 թթ., նա խմբագրել է «Ազդակ» օրաթերթը: Հանդես է եկել հրապարակախոսական հոդվածներով, մանկավարժությանն ու գրականությանը, սփյուռքահայության խնդիրներին վերաբերող բազում հրապարակումներով:

Իր «Հայաստան» պոեմում, որը լույս էր տեսել 1946 թ., Բշխանն իրեն համեմատում է ի ծնե այն «սևեռաբիր» կույրի հետ, որն ապրում է իր չտեսած այգաբացով: 1962 թ. բանաստեղծին բախտ վիճակվեց վերապատրաստման նպատակով Խորհրդային Հայաստան գործողված ուսուցիչների խմբի հետ գալ հայրենիք: Ի վերջո, երկար, մի ամբողջ կյանք տևած բաժանումից հետո նա տեսնում է հարազատ մորը, քրոջն ու եղբորը: Տեսնում է հայրենիքի խորհրդանիշը՝ բիրյիական Արարատ լեռը.

*Որ կը կապէ երկինքի ջինջ կապույտին
Հայության աչքն ու հոգին...⁶*

...Հայոց Սփյուռքում XX դարի 50–60-ական թվականներին սկսեց ահագնանալ ուժացման վտանգը: Ալեկոծվում էր գաղթաշխարհը. նոր տեղաշարժեր, նոր վերագաղթեր, նորանոր նահանջներ: Չուլման, կորստի նոր ճամփաներ էին ձգվում Արևելքից դեպի Արևմուտք, որ ցիրուցան եղող հայությանը սպառնում էին նոր՝ ձերմակ ջարդով: Արևելքից հեռանում էին հայերը դեպի Կանադա, Ամերիկա, Եվրոպա: Բազմապատկվում էին կորուստներն այդ անվերջ տեղաշարժի ճանապարհին, գաղթի ու պանդխտության այդ նոր պտտահողմերի մեջ:

70-ական թվականների կեսերից Լիբանանում ծայր առած քաղաքացիական պատերազմը վերաճեց տարածաշրջանայինի՝ կործանման եզրին հասցնելով երկիրը: Այն կործանարար ազդեցություն գործեց նաև հայկական ամենակազմա-

⁶ Նույն տեղում, էջ 29:

կերպով և կուռ համայնքի վրա՝ չըջանցելով հարևան երկրների հայկական գաղթախնները: Շուրջ հարյուր հազար լիբանանահայեր վերագաղթեցին տարբեր երկրներ: Նոսրացան դարձան ու մամուլը, մշակութային կյանքը կաթվածահար եղավ: Լիբանանահայ գրողները (Մուշեղ Բշիսան, Անդրանիկ Ծառուկյան, Վահե Վահյան, Ժագ Հակոբյան, Սիրան Սեզան), որոնք որդեգրել էին «Սրբազան ժառանգի» իրավունքը, որպես ինքնապաշտպանական հակազդեցություն՝ փակվել իրենց տոհմիկ կաղապարի մեջ՝ չափազանց ողբերգականորեն ապրեցին համայնքի քայքայման, տարագրման ու հուսահատության իրողությունը:

«Փարիզի տղաքը» (Վազգեն Շուշանյան, Շահան Շահնուր, Նիկողոս Սարաֆյան, Հրաչ Զարդարյան, Միսաք Մանուշյան, Գեղամ Աթմաճյան, Բուզանդ Թոփալյան), որոնք ի սկզբանե որոշեցին «քայլ բռնել եվրոպականի հետ», գնալ սեփական ներաշխարհի, ինքնության ճանաչողության ճանապարհով՝ չափանիշ ընտրելով միայն բարձր արվեստը, մերժեցին «լաց ու կոծի գրականությունը»: Նրանց համար ուժացումը՝ ազգային արժեքների ու տեսակի կորուստը, արձանագրվեց որպես նահանջ, որը ամենաբնորոշ կերպով արտացոլվեց Շահնուրի «Նահանջ առանց երգի» վեպում. «Կը նահանջեն ծնողք, որդի, քեռի, փեսա, կը նահանջեն բարք, ըմբռնում, բարոյական, սեր: Կը նահանջե լեզուն... Եվ մենք դեռ կը նահանջենք բանիվ և գործով, կամա և ակամա, գիտությամբ և անգիտությամբ»⁷: Իսկ Հակոբ Օշականն արդեն հստակ սահմանել էր Սփյուռքի ձուլման ուղիները. «Ամենեն ահավորը կործանման սա հեղաշրջումներուն մեջ պատկերն է երիտասարդության մը, որ կամչնա իր ժողովուրդեն, օտարին տրամադրելով ո՛չ միայն իր խելքը, բազուկը, այլն՝ իր պապերուն ամենեն նվիրական կտակը, իր արեան մյուռոնը, իր սերմը»⁸:

Ազգային մեծ տազնապի ահագանգը հնչեցնում է նաև Մուշեղ Բշիսանը: Իր սերնդակից մտավորականների հետ բանաստեղծն ի սկզբանե բռնեց ազգապահպանության ջահը, ողջ կյանքն ապրեց հանուն հայապահպանության և ընդդեմ ուժացման: Նրա ստեղծագործությունը, մանկավարժական, հրապարակախոսական ու քաղաքական գործունեությունը միտված է եղել օտար ավերում ազգային արժեքների, լեզվի և ինքնության պահպանմանը:

Երազի ու իրականության հակադրությունից, խանդավառ հույսերից ու հուսալքությունից, արգասավոր հասունությունից ու իմաստուն տառապանքից ծնված Մ. Բշիսանի բոլոր ժողովածուների հիմքում («Տուներուն երգը», «Կրակ», «Երագ և կյանք», «Ողջույն քեզ, կյանք», «Տառապանք», «Ոսկի աշուն») Սփյուռքում ազգային ոգու, տեսակի ու լեզվի պահպանության գաղափարն է: Նրա քնարը հնչեցնում էր Սփյուռքի հավաքական ցավը:

«Տրովադայի ձին» հողվածում Մ. Բշիսանը գրում է. «Մեր պաշտպանած հոգեկան բերդի պարիսպները խոշոր ձեռքեր ստացած են: Տրովադայի ձին բերդեն ներս սահած է, մեր մեջ է արդեն: Ժամանակը է ահագանգը լսելու»⁹: Իսկ «Տրովադայի ձին» պայքարից, ցավից, դժբախտությունից, դժվարություններից հեռանա-

⁷ Շ. Շ ա հ ն ի ը. Երկեր, գիրք, Երևան, 1985, էջ 123-124:

⁸ Հ. Օ շ ա կ ա ն. Համապատկեր արևմտահայ գրականության, հ. 10, Անթիլիաս, 1982, էջ 459:

⁹ Մ ո լ շ է ղ. Բ շ ի ս ա ն. Տրովադայի ձին. – «Մարմար» (Պոլիս), 11. VII. 1969, էջ 2:

լու, փախչելու, չվելու նորից արթնացած բնագոյն էր, թերևս: Հեռանում են, հեռանում են բոլորը, նույնիսկ նրանք, ովքեր երեկ պայքարում էին ու ազգապահպանության առաջամարտիկներն էին: Եվ կործանարարն այն է, որ նրանք հեռանում են արդեն նահանջած: Բանաստեղծի բարեկամը, երեկվա գաղափարակիցն այսօր լքում է ու թևաթափ հեռանում, նա այսպես է հեռանում. «Հիսուն տարի պայքարեցանք, հուսացինք, հուսադրեցինք, սպասեցինք և տեղ մը չհասանք: Ինչ որ կա և պիտի ըլլա այսուհետև՝ քաջքշուք է, հոգեվարքի երկարաձգում: Արդ, ի՞նչ իրավունքով ես իմ զավակներուս ապագան խորտակեմ՝ հանուն դատի մը, որ հետզհետե ավելի ու ավելի ցնորք կդառնա: Ուր ալ ըլլան՝ անոնք կորսված են ազգային տեսակետեն: Տարիներու հարց է միայն»¹⁰:

Բանաստեղծը վստահ է, որ ինքն իրենից փախչող հայ մարդը նոր օտարության մեջ տառապելու է երկակի՝ մեկ հայ լինելու համար ու մեկ էլ հայ չլինելու համար: Ուրեմն նրա մեծ ցանկությունն էր, որ եթե մարդը անհրաժեշտաբար է հեռանում, պետք է հեռանա բնակավայրից և ոչ թե ինքն իրենից, իր անցյալից, իր հիշողությունից, իր արմատներից: Հայրերի մի այլ, անզիջում տեսակ տազնապ է ապրում, որ իրենց շրջապատող խայտաբղետ բարքերն արդեն ավերիչ ազդեցություն են գործել որդիների վրա, նրանց վզին ձգված է այլևս «օտար գայթաղություններու ոսկեշղթան». «Բայց մենք որ մեր հայու իսկությունը պահելու գերագույն պատերազմը կը մղենք, մենք որ իբրև մարդ ապրելու և կյանքեն հաճույք զգալու համար իբրև հայ կուզենք շնչել, ընդունեցեք որ իրական ողբերգություններու առջև կը գտնվինք հաճախ: Ողբերգությունը հայ հոր, որ իր զավակի աչքերուն մեջ կնայի և հոն չի գտներ ինքզինք՝ իր հոգիին հայեցի պատկերով»¹¹, – գրում է Մուշեղ Բշխանը:

Դեռ 1936 թ. հրատարակված «Տուներու երգը» ժողովածուում Մուշեղ իշխանը՝ իբրև եղենասպուրծ հայության նոր աղոթք, հնչեցրեց իր հայտնագործությունը, թե.

Հայ լեզուն տունն է հայուն աշխարհիս չորս ծագերուն,
Ուր կմտնե ամեն հայ, իբրև տանտեր հարազատ...
Հոն է միայն, որ կրնա գտնել ամեն հայ կրկին
Խաժամուժին մեջ օտար կորսնցուցած իր հոգին¹²:

Անչափելի կորուստների մեծ մխիթարություն: Ու մի թե, մի թե աշխարհասփյուռ տնավեր լաճերն իրենք իրենց ձեռքով պիտի ավերեն վիրտուալ, Հոգևոր Հայաստանի միակ ու վերջին ամրոցը, տաճարը, տունը՝ Մայրենին: Յուրաքանչյուր հայ, որ մոռացության է մատնում մայրենի լեզուն, մի քար է պոկում ազգային ամրոցի, հայրենի տան պատից: Նա, ով զրկում է իր զավակներին հայերենից՝ քարը հանում է գոյության Հիմքից. այսպիսին է ազգի գոյաբանության՝ Մուշեղ Բշխանի կենսափիլիսոփայությունը:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Մ. Բ շ խ ա ն. Երկեր, Երևան, 1990, էջ 26:

Մակայն ուժացման բանաստեղծական տազնապի բարձրակետը եղավ նրա «Արևամար» ժողովածուն՝ տեղահան արված, բնավեր հայի ողբերգության մատյանը: 1986 թ. լույս տեսած այս ժողովածուն բաղկացած է բանաստեղծությունների Ա և Բ շարքերից: Առաջին շարքում ընդգրկված են պանդխտությանն ու նրա հետևանքներին առնչվող և՛ քնարական, և՛ էպիկական պատումներով բանաստեղծություններ: Երկրորդ շարքը կազմող բանաստեղծությունները՝ մահվանը դեմ համդիման կանգնած բանաստեղծի փիլիսոփայական խոհերն ու բարդ, դրամատիկ ապրումներն են արտացոլում: Բանաստեղծական տազնապ ու ահազանգ է այս ժողովածուն. իր և իր սերնդի «արևամարը» մի թե՛ հայի «արևամարն» է օտարության մեջ:

Դարասկզբին հայկական ջարդերից նորովի սկիզբ առած պանդխտության կործանարար բնույթն իրենց հոգու խորքում զգացին նախ՝ բանաստեղծները: Միամանթոն հնչեցրեց իր «Հայրենի հրավեր»-ը, Վարուժանը մորմոքվեց հիվանդ ու մեռնող պանդուխտի կարոտով, Ռուբեն Սևակը դարձյալ դիմեց մեր պանդխտության վկային. «Կռու նկ, կռու նկ, ամեն աշխարհի անկյուններե, ամեն սրտի խորշերե քանի՛ ծանր լուրեր կապեցին քու թևերուդ, կռու նկ, թևավոր հառաչ, որ կրնա ս թռչիլ»¹³: Երբ Հայոց Մեծ եղեռնի վերջին վկաների «արևամարն» էր մոտենում, դարավերջին, մեր մեծ ցավի, պանդխտության նոր հեղեղատների ակունքի մոտ կանգնած Մփյուռքի հայ բանաստեղծը՝ Մուշեղ Բշխանն է դիմում կռունկին: Ավա դ, օտար աշխարհի կռունկն անտարբեր է, պանդուխտն՝ անհույս.

Ինչպե՞ս իմ հոգիս ձայն տա հիմա քեզ՝
«Կռունկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մը չունի՞ս»:
Դուն ո՞չ մեկ խապրիկ ունիս ինձ տալիք,
Ո՞չ մեկ ավետիս ունիս տանելիք ...¹⁴

Եթե դարասկզբին երկրի ու ժողովրդի գոյության հարցականը մարմրում էր բանաստեղծների մահվան տեսիլներում, «Մի թե՛ վերջին...» ողբերգական հարցը դարակեսին հնչեց Մփյուռքում: Տարագիր բանաստեղծի՝ Մուշեղ Բշխանի շուրթերին ազգի, հայի գոյության դիլեման դառնում է սգերգ, մորմոք.

Հայր կարյունի,
Հայր կհալի...
Երկրի երեսին գնա ու գնա,
Մփյուռքը վկա,
Հայ կա ու չկա...¹⁵

Աշխարհի ամենակույ խառնարաններում, պատմության նոր քառուղիներում Չարենցի բնորոշմամբ «անդեկ, ցաքուցրիվ, անզաղափար» կրկին տառապում է

¹³ Ռ. Մ և ա կ. Երկեր, Երևան, 1985, էջ 371:

¹⁴ Մ. Բ շ ի ս ն. Արևամար, Բեյրութ, 1986, էջ 8:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 9:

հայր՝ անհանգրվան, անհող ու վտարանդի: «Հոտ կորուսյալ» բանաստեղծությունը պարզապես ողբերգական մարգարեություն է.

Ճամբաներուն մեջ մոլոր
Փուշ ու տատասկ բազմազգի
Կառնեն կտոր առ կտոր
Գեղմն իր արծաթ ու ոսկի...¹⁶

Հայ ոգու ու մշակույթի պահպանմանն իր կյանքը նվիրաբերած բանաստեղծը հեռավոր ճամփաների վրա կանգնած, անդարմանելի կսկիծ է ապրում՝ նայելով չվող նորանոր երամաներին.

Հայու որդվոց տարագիր
Ճամբան չունի հանգրվան.
Մոռցած երդիք ու երկիր՝
Անոնք կերթան ու կերթան.....¹⁷

Եթե իր առաջին՝ «Տուներու երգը» ժողովածուում Մուշեղ Բշխանը կերտում է տարագիր հայի ոգու տունը և հավատում է, որ այդ տան օջախը վառ է մնալու, ապա վերջին ժողովածուում՝ «Արևամարում», բանաստեղծը, ասես, ողբում է այդ տան ավերակների մոտ, որի կողքին բարձրանում են «սուտ տաճարները»:

XX դարավերջն էր, և Միյուռքի անձայր տարածության մեջ նոսրանում էին եղեռնից փրկվածների շարքերը: Օտար միջավայրի ու բարքերի ազդեցությամբ սերնդափոխությունը գնալով ավելի դժվար էր ընթանում, ողբերգական տարերքի նման այն ոչնչացնում ու տրորում էր ազգային նվիրական արժեքները: Նոր սերնդի հարմարվողականությունն ու օտար բարքերին, մտածողությանը մերձենալը գուցեև ինչ-որ տեղ վերելք կամ ձեռքբերում էր համընդհանուր գոյապայքարում, բայց հայրերի ու զավակների մեջ գոյացրեց անդունդ, որը ծեր, մեռնող հայրերը սկսեցին լցնել կորստյան ցավ ու ավազակի մի նոր ողբով: Մի թե վերադարձի դռները փակվելու են ընդմիջտ, և մի թե դրանք փակվելու են անտարբեր, օտարալեզու ու հուսալքված որդիները:

«Չմնաց» բանաստեղծությունը, ասես, աստվածաշնչյան «Ունայնություն ունայնությանցը» հնչեցնում է նոր իմաստով ու նոր հնչերանգով, նոր աշխարհընկալմամբ: Նրա համար անիմաստ ու դատարկ է կյանքն այլևս. դողդոջ ծերունիներն ու մամիկները մեկ առ մեկ հանձնվեցին հողին, նորաբաց արևի տակ «պանդուխտի ախ չմնաց», որքան արագ խլեցին մեր արտ ու դաշտերի ծաղկած երազը ու «կարոտի կանչ չմնաց», մեր հողը խունկ էր ու աղբյուրների ջուրը՝ դեղ, բայց գերված հոգիներում «աղբյուրի ձայն չմնաց», «արցունք ու ցավ չմնաց»՝ բաց վերքերի համար.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 10:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 11:

*Ինչ որ լույս էր՝ դարձավ մութ,
 Ինչ որ հուշ էր՝ եղավ սուտ...
 Առատ գինի, առատ հաց,
 Այլ ափսոսանք չմնաց¹⁸...*

Մենակ են նրանք, լքված կամ չհասկացված այդ ծերերը, որ օրորոցում եղեռն տեսան ու իրենց տարագիր կյանքն ապրեցին նավաբեկյալի պես՝ փրփուրներից կառչելով: Մեկ-մեկ հեռանում են կյանքից, հեռանում են այն ցավալի գիտակցությամբ, որ դեռ պարտքն անկատար է, կամքն անտեսված, ծնող-հողը՝ գերության մեջ, ու նոր սերունդը՝ արմատին անծանոթ, քնած է մոռացության խորը քնով, երբ ամեն հայի հարկի տակ, հաց ու գինով առատ սեղանների վրա, կոկակոլայի բաժակների մեջ խեղդվում է Մասիսից «փրթած կտոր մը կարոտ», երբ՝

*Խաչքարեր ծաղկող հայ հոգին անծիր
 Շվար, մոլորուն,
 Կերթա ծովե ծով ու երկրե երկիր
 Նոր տեսիլքներու կարոտով թաքուն...¹⁹*

Քնարական հերոսին՝ տարագիր պանդուխտին, դեռ ավելի ուժեղ հարվածներ են սպասվում, նրա թոռնիկի՝ «սիրական ձագուկի» շուրթերից ընկնում ու փշրվում են հայերեն «ոգեվար բառերը»: Ինչպե՞ս նրա մեջ արթնացնի նախնյաց ոգին, արյան կանչը, և ծերունին երգում է Կոմիտասի երգերը՝ «Կռունկ», «Գարուն ա», «Ծիրանի ծառ» ու սիրտ խոցող պատասխան՝ յաթաղանի հարվածից էլ ուժեղ («Ես չեմ սիրեր Կոմիտաս»):

*Ըսավ՝ «Պապի՛, կը մոռնա՞ս,
 Ես չեմ սիրեր Կոմիտաս,
 Ես կը սիրեմ ոռքըն ոռլ,
 Երգիչներու թագավոր
 Կրակ ու բոց կյանքով լի
 Կուզեմ Էլվիս Փրեսլի...»²⁰*

Եվ բանաստեղծի վիրավոր հոգուց հորդում է իմաստուն պատգամը, որը և՛ խորհուրդ է, և՛ խրատ, և՛ կտակ, և՛ վերջապես, անհերքելի ու հավիտենական ճշմարտություն. ուրիշի հողի վրա շինած տունը «հող է միայն, քար ու կիր», տնկած ծառը չի տա կյանքի հովանին, վառած լույսը՝ «ցնորք է լոկ ոսկեծիր», սերը՝ չի տաքացնում հոգին.

Եվ հողին մեջ ուրիշին

¹⁸ Մ. Բ շ խ ա ն. Արևամար, էջ 16:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 29:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 35:

Քու ոսկորներդ անտեր
Յուրտեն հավետ կմսին...²¹

Մուշեղ Բշխանի ստեղծագործություններն ի սկզբանե հարազատորեն արտացոլում էին Մփյուռքի իր սերնդակիցների զգացմունքներն ու երազները: Եվ նրա ցավագին կարապի երգը, նրա ապրած ողբերգության վերջին արարը՝ «Արևամարը» բանաստեղծի ներաշխարհում հավատի ու հուսալքման վերջին կռիվն էր, ազգային ինքնության, լեզվի կորստի դեմ նրա վերջին բողոքը:

Մփյուռքահայության ձուլման, ուժացման տագնապը դրսևորվել է նաև Մուշեղ Բշխանի դրամատիկական ստեղծագործություններում՝ «Մեռնիլը որքան դժվար է», «Կիլիկիո արքան», «Պարույր Հայկազն և Մովսես Խորենացի» թատերգություններում: Ազգային արժեքների և ինքնության պահպանության սփյուռքահայի իր կենսափիլիսոփայությունն առավել արտահայտիչ նա արտացոլել է՝ «Պարույր Հայկազն և Մովսես Խորենացի» թատերախաղի վերջին արարում, որտեղ հոսկանների խմբավարի շուրթերից սփյուռքահայ բանաստեղծը հնչեցնում է հայ ժողովրդի իրական արժեքների, նրա մշակույթի հավերժության գոյաբանությունը. ի նչ է մնացել բոլոր այն հայորդիներից, որոնք իրենց հանճարի լույսը օտարին են տվել: Ի նչ է մնացել բյուզանդական գահին ծառայած հայ գործիչներից և Պարույր Հայկազնի նման հանճարեղ ճարտասանից, որի մասին շատերը նույնիսկ չեն լսել: Հռոմում նա վայելում էր տիեզերական հռչակ, այնտեղ կանգնեցրել էին նրա արձանը: Օտարը խլեց նրա ամբողջ ունեցածը՝ և՛ հանճարը, և՛ հոգին: Մեր պատմագիրներից ոչ ոք չի խոսում նրա մասին: Պարույրը պարզապես դարձավ Պրոսերիոս: «Եվ որովհետև նրա արձանը իրեն պատվանդան չունեցավ հայ ազգի սիրտը, տապալվեց, փռոցիացավ, և անհետացավ Հռոմի փլատակների տակ: Մինչդեռ, տեսնու՞մ էք, դարեր է նվաճել համեստ մի հայ վանական՝ Մովսես Խորենացի, որ իր կյանքը և հանճարը նվիրաբերեց հարազատ ժողովրդին: Տասնհինգ դարերի անցյալից շարունակում է հնչել նրա ձայնը: Մտիկ ըրեք ձեր հոգիներու մեջ ...»²²:

Այս պատմական թատերախաղում Պարույրի կերպարն իր մեջ մարմնավորում է բոլոր նրանց, ովքեր մերժում են իրենց ծագումը, չեն գիտակցում կամ ընդունում իրենց ազգային ինքնությունը, ապրում են միայն հանուն փառքի ու անձնական բարեկեցության: Սակայն պատմությունը, մարդկային հիշողությունն արձանագրում է փառասեր այդ մարդկանց համար ամենադաժան դատավճիռը՝ մոռացում: Փոխարենը Մփյուռքի հայապահպանության նվիրյալը՝ Մուշեղ Բշխանը, ազգային գաղափարաբանության հիմքում որպես օրինակ դնում է նրբազգաց պատմիչի՝ Մովսես Խորենացու կերպարը: Քերթողահայրը ուղենշում է նեղ ու դժվարին ճանապարհը, որը, սակայն, տանում է դեպի սեփական անցյալի ճշմարիտ արժևորում և այն Հայաստանը, որտեղ կկառավարեն իմաստասեր ու ազգանվեր այրերը:

²¹ Նույն տեղում, էջ 37:

²² Մ. Բ 2 խ ա ն. Թատերախաղեր, 1980, Բեյրութ, էջ 233:

Բանաստեղծը խորապես գիտակցում է, որ Միյունքը բարդ, հարահոս ու անճանաչելի, բազմաշերտ և բազմադեմ իրողություն է: Բայց «Ի՞նչ ըրավ Միյունքը իր բանաստեղծության: Ինք ի՞նչ ըրավ Միյունքին: Ի՞նչ է իր գործին պատմական կարևորությունը - որուն մեջ է որ կապահովվի բանաստեղծի մը հարատևությունը: Մուշեղ Բշխանի պատմությունը իր ժամանակի պատմությունն է... և այդ ժամանակը չկրնար հասկցվիլ առանց իրեն»²³, - գրում է սիյունքահայ բանաստեղծուհի Վեհանույշ Թեքեյանը:

МУШЕГ ИШХАН – НОСИТЕЛЬ СОХРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА

ЭВЕЛИНА БАГДАСАРЯН

Р е з ю м е

Писатель, педагог, представитель западно-армянской диаспоры Мушег Ишхан (1914–1990) своими произведениями и общественной деятельностью в диаспоре боролся за сохранение армянского языка, армянской идентичности, ее облика и своеобразия. В его публицистических статьях, в поэтическом сборнике “Аревамар”, в драме “Паруйр Айказн и Мовсес Хоренаци” звучит большая тревога по поводу национального отчуждения. С годами редуют ряды спасшихся от геноцида, углубляется пропасть между родителями и детьми. На “закате” своей жизни поэт оставляет молодежи, отрекающейся от своих национальных ценностей, единственный верный завет: вслушайтесь в глубину своей души и вы найдете там подлинный свет, которым тысячелетиями руководствовался наш народ. Вместе с единомышленниками своего поколения он поднял факел национального самосохранения, вся жизнь его была борьбой за утверждение армянства и против его ассимиляции.

MUSHEGH ISHKHAN. THE DEVOTEE OF ARMENIAN IDENTITY

EVELINA BAGHDASSARYAN

S u m m a r y

Poet, pedagogue and representative of Western Armenian Diaspora Mushegh Ishkhan (1914–1990) has fought for the preservation of the Armenian language, national identity, type and image through his poetry. The poet sounds the alarm of assimilation through his articles, the “Arevamar” collection of poems, in the drama “Paruyr Haykazn and Movses Khorenatsi” and other works. The gap between fathers and sons grows deeper with the fall of the number of survivors of the Armenian Genocide. The only true message that the poet leaves to the sons who are alienated and neglect national values is to look deep inside their souls and find the light that has guided our people throughout millennia. Along with the fellow poets of his time, Mushegh Ishkhan was the torchbearer of national preservation. Ishkhan dedicated his life to the fight for national preservation and against its assimilation.

²³ Վ. Թեքեյան. Մուշեղ Բշխան՝ մրգաստանին լիություն. – «Գարուն», 1994, № 2, էջ 57: